

Олена Бойко

ДЕНІКІНСЬКИЙ РЕЖИМ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ: ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА І НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА

Розглянуто питання державного устрою, соціально-економічної і національної політики денікінського режиму, показано особливості його впровадження та наслідки діяльності в Україні.

Рассмотрены вопросы государственного устройства, социально-экономической и национальной политики денкинского режима, показаны особенности его установления и последствия деятельности в Украине.

The article is dedicated to the question of the political system, socio-economic and national policy of the Denikin's regime; it also shows the features of it's introduction and consequences of activity in Ukraine.

Доба Української революції (1917–1921) була позначена співіснуванням та боротьбою за владу в Україні різних політичних режимів. Найбільш напруженим періодом війни за незалежність для молоді української державності був 1919 рік, коли їй довелося виступати супротивником обох антагоністів, які вели запеклу боротьбу за владу в колишній Російській імперії — радянського режиму на чолі з більшовиками та ліберально-консервативного Білого руху.

В результаті військових поразок УНР в першій половині 1919 р. радянський режим поступово витіснив українську владу з її територій. Починаючи з травня влада почала переходити до білих. Значна частина України досить три-

валий час перебувала під владою білогвардійців: Харків, Катеринослав, Полтава — близько півроку, Київ — три з половиною місяці. Оскільки УНР (Центральної Ради) проіснувала менше півроку, Українська Держава гетьмана П. Скоропадського — сім з половиною місяців, панування денікінського режиму (політичного утворення на чолі з генералом А. Денікіним) також справило помітний вплив на соціально-економічну і політичну ситуацію в Україні, позначилося на ході національної революції.

З розпадом СРСР в російській історіографії розпочався справжній ренесанс тематики Білого руху, яка й до сьогодні домінує у дослідженнях з історії революції та громадянської війни в Росії. В результаті кількість досліджень, безумовно, перейшла в якість. За час, що минув, російські вчені пройшли шлях від відвертої апологетики Білого руху у перших розвідках до ґрунтовних об'єктивних досліджень з різних аспектів цієї багатогранної проблеми¹. Щоправда, російські дослідники не виділяють українські землі в окремий регіон з певною специфікою, а традиційно відносять їх до «півдня Росії».

В дослідженнях сучасних українських істориків домінують соціально-класові оцінки денікінського режиму, запозичені з радянської та діаспорної історіографії, які на сьогоднішній день не можуть дати відповіді, чому два режими, які боролися проти спільного ворога, не змогли узгодити своїх дій і в результаті обидва зазнали поразки. Останнім часом з'явилися перші серйозні дослідження, автори яких, на основі ретельного вивчення джерел і літератури, дають більш ґрунтовну і об'єктивну оцінку політиці білих в Україні².

Метою даної статті є на основі досягнень сучасної історіографії охарактеризувати державний устрій, соціально-економічну і національну політику денікінського

режиму, показати особливості його впровадження та наслідки функціонування в Україні, наблизитись до розуміння, чому антибільшовицькі сили не змогли об'єднати зусилля в боротьбі проти червоної Росії.

Білий рух являв собою найважливішу, найбільш активну і послідовну військово-політичну силу, що протистояла більшовикам у 1917–1920 рр. Сучасна російська історіографія трактує його як військово-політичний рух різно-рідних в політичному відношенні сил, сформований в ході громадянської війни в Росії з метою повалення радянської влади. Засновниками Білого руху були офіцери старої російської армії. До нього входили представники від поміркованих соціалістів і республіканців до монархістів, об'єднаних проти більшовизму на основі загального принципу «єдиної і неподільної Росії»³. Один з найвідоміших білих генералів А. Слащов характеризував Білий рух як поєднання кадетствуючих и октябриствуючих верхів и меншовицько-есерствуючих низів⁴. На противагу розповсюдженій думці, монархісти склали лише невелику частку білого табору і вирішальної ролі в ньому не відігравали. Ідеологія білих була близькою до кадетських громадсько-політичних цінностей і саме вони визначили як стратегічні, так і тактичні установки Білого руху.

У протиборстві з більшовиками домінуючу роль відіграла армія, вождями були її вищі командири, пріоритет віддавався збройній боротьбі над методами політичного протистояння. «Політичної програми у армії не може бути. Ми повинні завоювати порядок, при якому народ, звільнений від гніту і сваволі, вільно вискаже свою волю»⁵, — так висловив загальну позицію проводу Білого руху генерал П. Врангель. Виходячи з цього, стратегічна лінія білих базувалася на основі т. зв. принципу «невирішеності наперед», їхня програма не була остаточно визначена в

політичній і соціальній площині. На час громадянської війни білими ставилося завдання повалення радянської влади і встановлення на захоплених територіях режиму військової диктатури. На перспективу після остаточної перемоги над більшовиками передбачалося визначити майбутній політичний устрій і форми правління в Росії через скликання Національних установчих зборів.

В плані повернення законності і порядку Білий рух спирався на законодавство Російської імперії з урахуванням деяких правових норм Тимчасового уряду. Закони, видані білими урядами, вважалися тимчасовими законодавчими актами. У зовнішній політиці визнавалися чинними усі зобов'язання Росії по договорам з союзними державами. Протягом всього існування Білий рух був розрізнений територіально, загального (єдиного) «білого» фронту створити не вдалося. На початку 1919 р. існували окремі Південний та Східний фронти, Північна та Північно-Західна армії, на відповідну територію розповсюджувалася влада білих урядів.

Ставлення Білого руху до української державності завжди було відверто негативним, не зважаючи на те, були українські уряди соціалістичними чи консервативними, виступали за федерацію чи незалежність. Його керівництво докладало енергійних зусиль, щоб дискредитувати українців в очах дипломатів і військових Антанти. За часів Центральної Ради воно представляло українських лідерів як австро-німецьких агентів, які разом з більшовиками були найняті, щоб сприяти розпаду Російської імперії. Гетьмана П. Скоропадського разом з його урядом зображували сепаратистом, який зрадив Росію задля задоволення власних амбіцій. Директорія на початку свого існування представлялася союзником більшовиків. Коли ж розпочалася війна з більшовиками і уряд УНР недвозначно прого-

лосив орієнтацію на Антанту, білі стали переконувати союзників у непевності і безсиллі українського політичного керівництва і армії.

Закінчення Світової війни змінило розстановку військових і політичних сил в Європі, що позначилося на долі Росії і України. Після того, як німецько-австрійські війська залишили територію колишньої Російської імперії, біле командування розраховувало на військову допомогу Антанти. Проте, з прибуттям в Одесу в кінці січня 1919 р. командувача французьких військ в Одеському регіоні генерала д'Ансельма ставлення до білих змінилося. Відсутність реальних здобутків у боротьбі з більшовиками похитнула віру союзників в те, що білі здатні оволодіти ситуацією в Росії. Антантівські емісари спробували залучити до антибільшовицької боротьби українську армію і розпочали переговори з представниками Директорії УНР. Хоча домовленостей досягнуто не було, сам факт переговорів негативно сприймався білогвардійцями, які вважали будь-які контакти з українськими «сепаратистами» зрадою інтересів Росії. Дії союзників розвіяли ілюзії білого керівництва, яке усвідомило, що слід розраховувати лише на власні сили.

На початку 1919 р. відбулася консолідація усіх російських антибільшовицьких сил, що діяли на півдні Росії. 8 січня 1919 р. генерал А. Денікін створив об'єднану армію, яка отримала офіційну назву Збройні сили Півдня Росії (ЗСПР). До її складу увійшли Добровольча армія, Донська армія, Кавказька армія та інші формування, загалом 85 тис. багнетів і шабель, 204 гармати, 682 кулемети, 6 бронепоездів⁶. На той момент під зверхністю ЗСПР перебувала південно-східна частина європейської території Росії від Каспію до Криму — Дон, Кубань, Північний Кавказ, Південне Поволжя, невеликий плацдарм в Криму.

Відмовившись від участі власних збройних сил в боротьбі з більшовиками, Антанта зробила головну ставку на Білий рух, якому надавала міжнародну підтримку, а також значну матеріальну допомогу. На кінець квітня ЗСПР отримали через Новоросійськ 100 тис. гвинтівок, 2 тис. кулеметів, 315 гармат, 200 літаків, 12 танків, багато різного військового майна. До кінця 1919 р. Велика Британія і США здійснювали безперервне постачання денікінської армії зброєю, боєприпасами та спорядженням.

Протягом квітня 1919 р. війська Денікіна вели запеклі бої в Донбасі, в результаті яких 3 травня оволоділи Луганськом. 19 травня Добровольча армія під командою генерала В. Май-Маєвського прорвала оборону червоних і розгорнула наступ на широкому фронті. Почалося швидке просування білих з Дону і Кубані в Україну⁷. 5 червня за підтримки англійської ескадри білі перейшли в наступ з Акманайських позицій на Керченському півострові, а 29 червня під їх контроль перейшов весь Крим. 14 червня був захоплений Куп'янськ, 17 червня — Лозова, 25 червня після п'ятиденних боїв — Харків, 29 червня після триденних боїв — Катеринослав⁸. Водночас Кавказька армія під командою генерала П. Врангеля, розвивала наступ у східному напрямі і 3 липня захопила Царицин.

Це спонукало командування ЗСПР визначитися з подальшими планами загального наступу проти більшовиків. 3 липня у Катеринодарі генерал Денікін видав т. зв. «Московську директиву», за якою білі армії розпочинали загальний наступ на Москву. Кавказька армія генерала П. Врангеля наступала вздовж Волги на Саратов–Пензу–Нижній Новгород–Володимир–Москву. Донська армія генерала В. Сидоріна наступала у двох напрямках: Вороніж–Козлов–Рязань та Новий Оскол–Слець–Кашира. У межах України здійснювала наступ Добровольча армія генерала

В. Май-Маєвського, якій належало вийти на лінію річок Дніпра і Десни, захопити Київ та забезпечити напрямом Курськ–Орел–Тула. Окремий 3-й (Кримський) корпус генерала М. Шиллінга мав взяти під контроль Чорноморське узбережжя, Чорноморський флот — блокувати район Одеси⁹. Таким чином, стратегічний план Денікіна передбачав окупацію Лівобережжя, Наддніпрянщини та Півдня України.

Добровольча армія розвивала наступ. Створена в кінці липня група генерала Я. Юзефовича чисельністю близько 6 тис. вояків просувалася в напрямі на Київ. 29 липня добровольці захопили Полтаву, 15 серпня — Суми, 20 серпня — Лубни, пізніше Цвітково, Пирятин і Гребінку. В середині серпня війська генерала М. Шиллінга були в Херсоні і Миколаєві, 23–25 серпня зайняли Одесу. 31 серпня білогвардійці вступили у Київ, вже зайнятий українською армією, і змусили її залишити місто.

Успіхам білогвардійців поряд з суто військовими перевагами над Червоною армією сприяв ряд об'єктивних факторів. Денікінці багато в чому мали завдячувати своїм перемогам українській армії, яка на той час вела наступ на Київ і Одесу, відтягнувши на себе значні сили червоних на Правобережній Україні. Другим фактором був провал внутрішньої політики більшовиків. Українське селянство масово повставало проти радянської земельної і продовольчої політики, сваволі більшовицьких комісарів і продзагонів. Якщо у квітні урядові органи УСРР зафіксували 93 окремих селянських виступи по Україні, то в середині липня вже 207. Повстанським командирам вдалося зібрати під своїм началом величезні збройні формування. На Лівобережжі оперувало не менше 57 повстанських загонів, у яких нараховувалося приблизно 22 тис. повстанців при 95 кулеметах і 7 гарматах¹⁰. Антибільшовицькі виступи

охопили влітку 1919 р. практично всю підконтрольну радянському урядові територію, а його влада далі повітових міст не поширювалася. Розмах повстанського руху об'єктивно сприяв перемогам денікінців.

Маючи диктаторську владу і будучи прихильником єдиної і неподільної Росії, Денікін намагався згуртувати якомога ширші верстви прихильників Білого руху під гаслами: «боротьба з більшовизмом до кінця», «політичні свободи», «закон і порядок», але головним був — «велика, єдина і неподільна Росія». Таку позицію критикували у білому таборі як праві монархісти, так і ліві ліберали і соціалісти. Заклик до відновлення єдиної і неподільної Росії, тобто збереження територіальної цілісності колишньої Російської імперії і російського політичного і культурного панування зустрічав спротив з боку козачих державних утворень Дону й Кубані, які прагнули автономії і федеративного устрою майбутньої Росії. Також його не могли підтримати національні політичні режими України, Прибалтики, Фінляндії.

Причини поразки Білого руху деякі російські дослідники прямо пов'язують з хибністю національного проекту білих¹¹. Однобоко трактуючи геополітичні зміни, що відбулися за попередні роки революції, Білий рух вперто відкидав можливість співпраці з національними антибільшовицькими силами. З точки зору білих лідери національних рухів на окраїнах імперії були такими ж зрадниками і німецькими запроданцями, як і більшовики¹². У 1919 р. Фінляндія і Естонія були готові підтримати наступ білих на Петроград силами 100 тис. армії, але відмовилися, через те, що керівництво Білого руху не визнало незалежності цих країн. Чергова невдала спроба в жовтні 1919 р. власними силами взяти Петроград стала початком загальної поразки Білої справи у Північно-Західній області Росії.

Прагнення козачих регіонів Дону і Кубані до самостійності зустрічало шалений спротив білогвардійського командування. 27 липня невідомими особами був вбитий голова Кубанської Крайової Ради, відомий політичний діяч М. Рябовол. В найкритичніший момент боротьби з більшовиками в грудні 1919 р. за наказом Денікіна у Катеринодарі були заарештовані 10 членів Кубанської ради, страчений прихильник самостійності О. Калабухов. Це масово відвернуло від білих кубанське козацтво.

Жодні аргументи, які наводило керівництво Антанти та адмірал О. Колчак на користь нейтралітету та розмежування сфер впливу на спільному з українською армією протибільшовицькому фронті, не вплинули на Денікіна. Він відмовився від контактів з С. Петлюрою, який уособлював самостійну незалежну Україну. Замість можливого союзника, білі отримали ще одного противника, з 21 вересня 1919 р. ЗСПР перебували у стані війни з УНР. В результаті під час вирішальних боїв на московському напрямку білим довелося ще більше розтягувати фронт і воювати проти української армії.

Із захопленням Києва під денікінською владою опинилася більша частина території України. Населення Лівобережжя, проживши півроку під владою більшовиків, вбачало в денікінцях визволителів, ставилося до них прихильно, або принаймні, нейтрально. Із приходом білих у Харкові почався запис добровольців до армії. Вже в перший день зголосилися 1500 осіб, згодом їх кількість зросла до 10 тис. Записувалися юнкери, студенти, робітники, представники буржуазії і інтелігенції¹³. Навіть робітництво Донбасу і Харкова, розчароване політикою більшовиків і сваволею ЧК, вітало денікінців, сподіваючись на поліпшення соціальних і політичних умов. У Києві, де за часів радянської влади чекістами було закатовано

більше 3 тис. мешканців, люди раділи не тільки від приходу Добровольчої армії, а радше від закінчення панування більшовиків. Антибільшовицькі настрої єднали населення, створювали ілюзію загальної єдності, як за часів Лютневої революції.

На територіях, контрольованих ЗСПР, верховна влада належала генералу А. Денікіну, як головнокомандувачу. 6 червня 1919 р. він визнав владу Верховного правителя Росії адмірала О. Колчака, проте військові і політичні рішення приймав цілком самостійно. При ньому діяв створений у листопаді 1918 р. урядовий орган «Особлива нарада» («Особое совещание»), що виконував функції законодавчої та виконавчої влади. У складі уряду існував спеціальний підрозділ Осваг («Осведомительное агентство»), що займався агітаційно-пропагандистською діяльністю, ідеологічним обґрунтуванням денікінської внутрішньої політики. Урядовим центром ЗСПР спочатку був Катеринодар, в липні ставка Денікіна була переведена до Ростова, з 1 серпня — до Таганрога.

А. Денікін вважав Україну дуже важливою складовою великодержавної Росії, без якої остання втратила б значну частину імперського потенціалу і стверджував, що «ніяка Росія — реакційна чи демократична, республіканська чи авторитарна, не допустить відторгнення України»¹⁴. Ще в січні 1919 р. при Особливій нараді була створена «Підготовча з національних справ комісія», яка від початку своєї діяльності дотримувалася принципів непорушності передвоєнних кордонів Росії (за винятком Польщі) і реконструкції її унітарного стану. Комісія відкинула федеративний устрій, як такий, що порушував принцип національної єдності Росії. З метою узгодження жорсткої позиції у національному питанні з загальною ліберальною спрямованістю денікінської внутрішньої політики, комісія запро-

понувала замінити національну автономію регіональним самоуправлінням.

Малоросійська секція комісії у складі професорів Новоросійського університету (Одеса) І. Линниченка та М. Ляпунова, спеціаліста з аграрних справ А. Білімовича, російського націоналіста з Києва О. Савенка розробила проект адміністративної реформи, який передбачав замість етнічних кордонів, встановлених Центральною Радою та Гетьманом П. Скоропадського, утворити на українських землях три окремі автономні області зі своїми органами самоуправління: Київську (Київська та Чернігівська губ.), Харківську (Харківська, Катеринославська та Полтавська губ., а також Бердянській повіт Таврійської губернії і Криворізький гірничо–промисловий район Херсонської губ.) та Новоросійську (Таврійська та Херсонська губ. з центром в Одесі). Така не пов'язана з національним змістом регіональна автономія мала на меті послабити «культивований Києвом український сепаратизм»¹⁵. 16 серпня реформа була ухвалена відповідною постановою Особливої наради, 25 серпня затверджена Денікіним¹⁶. Її остаточна реалізація передбачалася після закінчення бойових дій і встановлення миру.

В ході окупації українських земель на них починала діяти тимчасова адміністрація. 25 червня була утворена Харківська область, згодом — Київська і Новоросійська. На чолі областей стояли найвищі військові начальники («голованачальствующі») відповідного регіону: генерали В. Май-Маєвський, А. Драгомиров та М. Шиллінг. Вони здійснювали всю військову та цивільну владу, призначали губернаторів, градоначальників, інших урядовців. Дія законів попередньої влади з моменту підпорядкування тієї чи іншої місцевості ЗСПР припинялася за постановою Особливої наради¹⁷.

Політика командування ЗСПР щодо України була ідеологічно обґрунтована у зверненні Денікіна «До населення Малоросії», оприлюдненого 25 серпня, коли білі війська наближалися до Києва. На той момент Київ перебував під владою більшовиків, але вони у зверненні згадуються лише мимохідь. Весь пафос відозви спрямований проти Директорії і особисто її лідера С. Петлюри. У документі зазначалося, що головною метою боротьби Добровольчої армії є відновлення єдиної Росії — «прагнення повернути російському народу втрачену ним єдність, без якої великий російський народ неспроможний був би відстояти свою незалежність». В розумінні білих ідеологів не було ніякого українського народу, а лише «малоруська гілка руського народу». Денікінський режим принципово уникав вживання назви «Україна», замінивши її «Малоросією».

Український рух трактувався у зверненні як результат підступних дій німців з метою послабити Російську державу, перш ніж оголосити їй війну. Саме вони роздмухували й підтримували його, маючи на меті відокремити дев'ять південних губерній Росії і об'єднати їх під назвою «Української держави». Далі стверджувалося, що цю руйнівну справу продовжують колишні ставленики німців — Петлюра та його соратники, коли ведуть боротьбу проти відновлення єдиної Росії. Денікін не розумів і не брав до уваги тих великих змін, які спричинили революційні події 1917–1918 рр. Доброзичливість українців до Білої армії він помилково розцінював як їх бажання відновити єдину неділиму Росію.

Два роки Української революції не минуло марно, тому повністю проігнорувати українську проблему денікінські ідеологи, серед яких переважали діячі кадетської партії, не могли. Відмовляючи «малоросам» у будь-яких проявах політичної автономії, білий режим обіцяв поважати «особ-

ливості місцевого побуту» українців. Державною мовою у єдиній Російській державі мала залишатися російська, вживання «малоруської мови» допускалося у місцевих урядових установах, земстві і суді. Щодо освіти, то у приватних школах викладання могло вестися будь-якою мовою, у державних — українська могла бути допущена лише у початковій школі. У середній, за бажанням учнів, дозволялися «уроки малоросійської народної мови у її класичних зразках». Також обіцялося не вводити обмежень щодо українського друкованого слова¹⁸. Фактично, це було задоволення вимог «культурної автономії». Саме таку позицію з українського питання займав Тимчасовий уряд на початку революції.

Положення денікінського «Звернення» Осваг поклав в основу агітації проти українського самостійництва. Не випадково, газети повідомляли, що головною метою Київського відділення Осваг була визначена боротьба з «українством»¹⁹. Через пресу, видання листівок, брошур, на лекціях, в наочній агітації «Звернення» адресувалося насамперед до простих селянських мас, а також до аполітичних, консервативних дрібних землевласників, які, як вважали білі ідеологи, були глибоко віддані місцевим традиціям і мові, але не симпатизували українській незалежності. Тому вважалося, що обмежених культурних прав буде цілком достатньо, щоби вони підтримали денікінську владу²⁰.

На протипагу беззаконню і сваволі більшовизму Білий режим пообіцяв встановити «закон і порядок». Там, де дозволяла обстановка, влада намагалася налагодити нормальне життя: була поновлена робота промислових підприємств і установ, залізничного і водного транспорту. Вже 3 липня відкрилося залізничне сполучення між Харковом і Севастополем, у перших числах вересня почали

курсувати поїзди між Харковом і Києвом. Було відновлено повсякденне життя міст: діяльність міського і земського самоврядування, навчальних закладів, банків, торгівлі. Були встановлені тверді ціни на сільськогосподарські продукти, ухвалений закон про кримінальну відповідальність за спекуляцію. У дореволюційному вигляді відновлювалося правосуддя — суди, прокуратура і адвокатура. Вільно діяли численні політичні партії, майже без обмежень виходила преса.

Але навести лад на величезній території України, розбурханій попередніми роками революції, білим не вдалося. Це важко було зробити перш за все тому, що їхні сили були малочисельними. В період найвищих бойових успіхів чисельність ЗСПР не перевищувала 160 тис., тримати такими силами тисячокілометровий фронт було вкрай складно, так само, як і опанувати тил.

Великим прорахунком соціально-економічної політики білогвардійців стала недооцінка факторів регіональної та національної специфіки. Під владою білого режиму опинилося політично активне й соціально чутливе українське село і місто, які з початком революційних подій пережили владу кількох режимів. Центристська політика Тимчасового уряду змінилася соціалістичною політикою Центральної ради, пізніше консервативною політикою Гетьмана П. Скоропадського та лівим радикалізмом більшовиків. Поворот білих до правоцентристської внутрішньої політики змусив українське населення порівнювати його з гетьманщиною, що відіграло негативну роль у його подальшому ставленні до режиму Денікіна.

Успіхи чи невдачі білої влади на пряму залежали від сприйняття населенням її внутрішньої політики. Як і за інших політичних режимів, визначальним серед питань внутрішньої політики був селянський. Сучасні українські

дослідники вважають, що аграрна політика денікінського уряду, викладена у підписаній 23 березня 1919 р. Денікіним декларації, була спрямована на підтримку дрібних та середніх власників-селян і закріплення соціального миру на селі²¹. Реагуючи на незадоволення селянства продрозверсткою, 26 липня 1919 р. Денікін відмінив хлібну монополію. Відновлені принципи вільної торгівлі і ринку незабаром стабілізували ціни на продовольчі товари і усунули загрозу голоду. Однак пожвавлення господарської діяльності було тимчасовим. Необхідність забезпечення продовольством армії за відсутності надійної економічної бази призвела до застосування адміністративних методів. Селянин повинен був внести до 1 вересня одноразовий податок на користь білогвардійців у розмірі 5 пудів зерна цьогорічного врожаю, починаючи з кожної після 4-ї десятини землі. Це відчутним тягарем лягало на селянські господарства.

Аграрна реформа, над якою працювала спеціальна комісія Особливої наради на чолі з колишнім міністром землеробства гетьманського уряду В. Колокольцевим (згодом В. Челіщевим), мала в основі задоволення інтересів середніх і дрібних господарств за рахунок викупу казенних і поміщицьких земель. Тимчасово, до проведення реформи, був введений в дію земельний закон уряду О. Колчака, за яким земля залишалася у тих власників, в чийх руках вона фактично перебувала. Під тиском поміщиків, що масово підтримували Білий рух, були ухвалені Правила про збирання врожаю 1919 р., за якими 1/3 хліба, 1/2 трав і 1/6 овочів, зібраних селянами на колишніх поміщицьких землях, відбиралися в якості орендної плати. І хоч такі норми вважалися цілком придатними для більшості селянських господарств, це одразу різко протиставило селянство денікінському режиму. Маючи за української

влади землю безкоштовно, вони всіляко саботували аграрне законодавство білогвардійців, відмовляючись сплачувати податки. Восени 1919 р. недоїмки стали повсюдним явищем.

Денікінське законодавство не дозволяло насильницького повернення землі і майна попередніми власниками, але поміщики масово поверталися до своїх маєтків, змушували селянство безкоштовно на себе працювати, обкладали контрибуціями. Велику роль у ставленні поміщиків до селян відіграла помста, тому часто-густо вдаючись до антиселянських акцій, вони не рахувалися з думкою місцевих властей. Водночас непокоря селян владі, затримка поставок сільськогосподарських продуктів нещадно владою каралися. Широкого розповсюдження набули карні експедиції, які забирали в селян продовольство, худобу, майно, реманент, вдавалися до екзекуцій.

Армія, не отримуючи продовольства, перейшла до самочинних реквізицій. Спочатку військові платили за хліб гроші, згодом, все частіше стали розраховуватися квитанціями. Поступово реквізиції ставали безплатними, а межа між ними і грабінництвом майже зникла. В результаті ставлення селянства України до добровольців почало змінюватись: доброзичливість, заснована на очікуванні, що замість більшовицької продрозверстки буде встановлена справжня свобода торгівлі, перетворювалася на ворожість. «Нас грабували більшовики, прийшла Добрармія, якої ми так чекали, і теж нас грабує», — говорили селяни²². У відповідь розпочалися масові виступи селян, які значною мірою спричинилися до розвалу тилу Збройних сил Півдня Росії.

Декларація з робітничого питання, видана у квітні 1919 р., в цілому також носила прогресивний характер і була спрямована на досягнення взаєморозуміння між

капіталом і трудом. Вона передбачала «відновлення законних прав власників фабрично-заводських підприємств» і водночас — 8-годинний робочий день, державний контроль над виробництвом, заходи по охороні праці. Для розробки робітничого законодавства була утворена комісія Особливої наради на чолі з М. Федоровим, але до його впровадження справа не дійшла. Реалії були іншими: промислові підприємства поверталися власникам, незалежність профспілок режим не визнавав. Робітничу політику фактично визначала влада на місцях. Коли депутація заводського комітету Кам'янського металургійного заводу відвідала керівництво білих в особі генерала А. Шкуро та губернатора Катеринославської губернії генерала С. Щетиніна, то отримала таку інформацію щодо робітничої політики: завод буде пущено за волею власника, заводський комітет може діяти як допоміжна організація при власнику, профспілки займаються лише економічними питаннями, політична діяльність буде каратись²³.

Біла влада виявилася безсилою вирішити соціально-економічні проблеми краю. В умовах фінансової кризи, браку готівкових грошей, непевної політичної ситуації промисловці не збиралися налагоджувати виробництво, а навпаки згортали його, намагаючись розпродати все, що можливо, і перевести капітали в іноземні банки. Це підсилювало розруху в промисловості, вело до зростання безробіття.

Погіршення матеріального становища робітників, посилення спекуляції і дорожнечі стало причиною масових страйків навіть на тих підприємствах, де робітники від початку не підтримували радянську владу. Страйки носили здебільшого економічний, а не політичний характер, але підприємці не бажали задовольняти вимоги робітників. Власті ж відповідали не непокору репресіями. Провалилася

й спроба створити лояльні до білої влади профспілки (т. зв. «кірстовщина»). Головний ідеолог нового профспілкового руху інженер К. Кірста вбачав вихід із складного становища в єднанні робітників і інтелігенції навколо Добровольчої армії. Але діяльність кірстовців не знайшла підтримки серед робітників²⁴. Самими лише популістськими гаслами, без серйозних економічних реформ врятувати ситуацію було неможливо.

Неспроможність білих створити дієвий апарат адміністративного управління, реалізувати свою внутрішню політику частково пояснюється їх кадровою політикою в Україні. Українофобство А. Денікіна підштовхнуло його до заборони прийому на роботу осіб, які працювали в установах Української Держави та УНР. З 6 вересня 1919 р. заборонялося приймати на роботу й тих чиновників, які підозрювалися у симпатіях до П. Скоропадського та С. Петлюри²⁵. Із захопленням нових територій проблема пошуку досвідчених, знайомих з місцевими особливостями та авторитетних осіб вимагала негайного вирішення. Якщо зважити на те, що в Україні зміни політичних режимів супроводжувалася кадровою «чисткою», то невдачі у впровадженні білого законодавства в життя стають цілком зрозумілими. Коло претендентів на відповідальні посади було зведено до мінімуму. Через це в Україні факти некомпетентності, зловживань, хабарництва та бездіяльності місцевої адміністрації і правосуддя стали логічним наслідком такої політики.

Зростання окупованої території і розширення лінії фронту вимагало більшої кількості особового складу ЗСПР. Як і скрізь на зайнятих територіях, в Україні білогвардійці вдавались до мобілізацій. Селяни, головний постачальник рядового складу до армій всіх без винятку політичних режимів, що змагалися на владу в Україні, не бажали йти в

денікінську армію. Мобілізації не давали потрібної кількості вояків, і їх доводилося проводити по кілька разів: в Донбасі — чотири рази, а Одесі — тричі, в Харкові — двічі²⁶. Мала ефективність призову змушувала військову владу вдаватись до примусових заходів. Провал мобілізацій яскраво свідчив про слабкість влади, яка не змогла знайти дієвих, не репресивних засобів впливу на селян. Незгодні з політикою білої влади селяни дедалі більше виявляли їй спротив, поповнюючи ряди повстанців і «зелених».

Специфікою проведення мобілізацій в Україні була ненадійність як мобілізованих солдат, так і офіцерів. Особливо це стало помітним після захоплення білогвардійцями Києва і початку війни проти УНР. Давалася взнаки енергійна агітація петлюрівців. Тому надійність і боєздатність новобранців у білих формуваннях була вкрай низькою. 10 жовтня 1919 р. командир 2-го армійського корпусу генерал М. Промптов доповідав командувачу військ Київської області генералу А. Драгомирову, що мобілізовані солдати і офіцери з Київської, Полтавської, Катеринославської та Херсонської губерній, призначені для поповнення його корпусу, який воював проти частин Армії УНР, «є елементом ненадійним і непридатним для боротьби з противником, який перед ним знаходиться». В силу широкого розповсюдження самостійницької агітації в цьому регіоні, він просив надсилати йому поповнення з уродженців великоруських губерній, «яким чужі і незрозумілі самостійні прагнення, уродженців же малоросійських губерній направляти на Царицинський і Каспійський fronti»²⁷. Отже, білогвардійські теоретики недооцінювали значення самостійницької агітації й не змогли протиставити їй серйозні контраргументи. Антиукраїнська риторика білого режиму не була підтримана

українським населення, навпаки, вона підсилювала спротив єдинонеділимській владі. Політичні уподобання переважної маси українства залишилися на боці українського самостійництва.

Формально задекларувавши повагу до «проявів національного життя», командування ЗСПР та його найближче оточення демонструвало відверто українофобську поведінку. Коли міська управа Катеринослава 7 липня влаштувала прийом на честь генерала А. Денікіна, представник українських організацій нагадав йому, що Україна проголосила самостійність. У відповідь Денікін зухвало заявив: «Ваша ставка на самостійну Україну бита... Хай живе єдина неподільна Росія!»²⁸ Добровольче командування під загрозою суворої кари заборонило виконання гімну «Ще не вмерла Україна»²⁹. Воєнний губернатор Києва генерал М. Бредов, всупереч здоровому глузду, повернув датування за старим стилем, а годинники наказав перевести за петроградським часом. Він також віддав наказ поновити знищені за часів Української революції написи на пам'ятнику Богдану Хмельницькому: «Волим под царя восточного, православноного» та «Богдану Хмельницкому — Единая неделимая Россия»³⁰.

Обіцяне денікінським «Зверненням до населення Малоросії» вживання «малоросійської» мови в місцевих установах і суді на місцях здебільшого ігнорувалося. Відверто антиукраїнською була політика білогвардійців щодо української культури. 23 серпня 1919 р. «головноначальствующий» Харківської області генерал В. Май-Маєвський видав наказ «Про малоросійську мову» (згодом дія цього наказу була поширена на всі окуповані території), яким ввів суттєві обмеження для української освіти: школи, переведені за української влади на українську мову викладання, знову поверталися до російської мови; українськими могли

бути лише приватні школи, засновані приватними особами та товариствами; фінансування з казни не розповсюджувалося на виклади українською мовою; вивчення «українознавства» (історії та географії України) припинялося; українська мова та література ставали необов'язковими предметами³¹.

Делегації від чотирьох київських українських гімназій, яка 17 вересня звернулася по фінансову допомогу, попечитель Київського учбового округу проф. Є. Спекторський відверто заявив: «Оскільки українське військо є політичним ворогом білогвардійського режиму, влада відмовляється утримувати українську освіту». Без державної допомоги був залишений Київський державний український університет, в якому на той час навчалось 2000 студентів, працювало 100 викладачів³². Боротьба влади з українством призводила до вилучення книжок, закриття українських видань, заборони національного театрального репертуару.

З початком бойових дій армії УНР проти Добровольчої армії, влада посилила репресії проти свідомих українців, яких вважали «мазепинцями», зрадниками Росії. У Катеринославі було заарештовано 300 українських діячів — співробітників «Союзбанку», «Просвіти», «Спілки споживчих товариств»; конфісковано гроші, опечатано каси цих організацій³³. Відбувалися арешти українських діячів у Києві та інших містах.

І все ж українське життя не припинялося. У відповідь на відмову влади підтримувати національну освіту, відбулися численні збори українських учителів, які висловлювали протести, створювали громадські організації, щоби допомогти школі. Зокрема, губернська учительська спілка Полтавщини проголосила про утворення Фонду національної освіти і закликала населення виконати свій громадсь-

кий обов'язок³⁴. У Полтаві 18 вересня відбулося святкування 150-річного ювілею І. Котляревського, яке зібрало 20 тис. учасників і перетворилось на справжнє українське свято³⁵. У Києві виставою «Запорожець за Дунаєм» за участю П. Саксаганського та М. Литвиненко-Вольгемут розпочало гастролі Товариство українських драматичних артистів. Не зважаючи на постійні утиски, у Києві, Полтаві, Катеринославі продовжували виходити українські газети. В листопаді як приватний навчальний заклад поновила роботу Українська академія мистецтв, у якій нараховувалося 253 слухачі³⁶.

Нелегкі часи переживала Українська Академія наук (УАН). «Біла» адміністрація розуміла значну суспільну вагу української наукової установи, тому закрити її не наважувалася. «Шукають виходу: і хочеться, і колеться. Не хочуть затверджувати, але й не хочуть знищувати», — записав у щоденнику перший президент УАН В. Вернадський³⁷. Влада хиталася у визначенні статусу УАН: від Київського центру Російської Академії наук до приватного товариства «Київська Академія наук». Лише завдяки авторитету В. Вернадського Особлива нарада передала вирішення долі УАН на розгляд вчених рад південноросійських університетів, а поки ухвалила зберігати майно і склад академії. Попри непевний стан, Українська Академія наук, зокрема її історико-філологічний відділ, продовжувала працювати. Друкувалися наукові твори, йшла підготовка «Словника живої української мови»³⁸.

Тим часом науковій установі чинилися всілякі утиски, створювалися перешкоди для роботи, наукові підрозділи позбавлялися приміщень. За час денікінської окупації кількість наукових співробітників УАН скоротилася вдвічі. Було знищено 117 назв українських книжок. Репресивний характер добровольчої політики був разуче помітним на

фоні розквіту української культури за доби Української Держави. Навіть політична організація правого спрямування «Союз відродження Росії» зверталася до Денікіна з проханням припинити переслідування «українського культурного руху». На що той відповів: «Культуру від політики відокремити не можна», яскраво вказавши на суто декларативний характер власних ліберальних заяв щодо української культури³⁹.

Ще далі йшли представники місцевої влади, які рішуче забороняли будь-які прояви українського на культурно-побутовому рівні. Навіть Денікін змушений був визнати, що «практика дещо змінила основні положення декларації, в силу наявності у складі місцевої адміністрації осіб, які бачили прояви сепаратизму і в побутових особливостях»⁴⁰. Антиукраїнські прояви на місцевому, дрібно-побутовому рівні найбільше обурювали населення і відвертали його від денікінського режиму.

Наступ Добровольчої армії супроводжувала хвиля руського націоналізму. В першому ж номері поновленої газети «Киевлянин» її видавець Вас. Шульгин, відомий своїм антиукраїнством, нагадав читачам слова свого батька, що Південно-Західний край (ще одна назва України за імперських часів) «є руський, руський, руський» і пообіцяв не віддавати його «ні українським зрадникам, ні єврейським катам». Войовничий руський націоналіст В. Шульгин був неприхованим юдофобом. Цей блискучий публіцист доклав немало зусиль для створення і поширення думки про більшовизм як жидівський національний рух. Він відверто писав про те, що єврейські погроми є цілком заслуженою карою євреям за більшовизм⁴¹.

Хоч біла влада ніколи офіційно не декларувала антисемітизму, слідом за іншими арміями, що оперували в Україні за часів громадянської війни, денікінська також

внесла свою лепту у ганебну справу насильств проти єврейського населення. Єврейські погроми, здійснені білим вояцтвом, як не намагалися генерали перекласти вину за це на своїх політичних опонентів⁴², набули значного резонансу. Дослідниками підраховано, що 20% усіх погромів (близько 400 випадків), скоєних в Україні за період революції та громадянської війни, здійснено саме поборниками «єдиної і неподільної Росії»⁴³. Зазначимо, що вище командування ЗСПР засуджувало погромні дії і вживало заходів, щоби покласти край насильствам, проте в умовах громадянської війни вони не давали позитивних результатів.

Протягом окупації України денікінська влада все більше набувала репресивного характеру. Масові грабежі, терор, безчинства, знущання та безкоштовні реквізиції на окупованій території стали звичайним явищем. При цьому денікінські репресії мали виразний класово-політичний та національний характер. Вони були спрямовані проти трудящих, більшовиків та українців. Антиукраїнський характер репресій пояснювався прагненням покарати український народ за прихильне ставлення до національного руху, прагнення до самостійності.

При визначенні причин незадоволення населення України внутрішньою політикою Денікіна неодмінно постає питання про первинність соціального чи національного фактору. Відповідь, як вважають дослідники, є комплексною. Білий рух ніколи не виносив на свої прапори боротьбу за соціальну або національну реставрацію і свій класовий характер не декларував. Імідж білогвардійцям як «реставраторам» та «реакціонерам», зважаючи на соціальний склад Білого руху, прищепила більшовицька пропаганда. Але саме такого характеру дедалі більше набувала денікінська влада від початку окупації України. Звичайно,

корегування національної політики Білого руху не усунуло б глибокі соціальні протиріччя між «білим» режимом і українським населенням, однак національний фактор посилював розчарування від принесеної соціальної реставрації⁴⁴.

Фактична реставрація дореволюційних порядків у сфері аграрного та робітничого законодавства, антиукраїнська національна політика білогвардійського режиму викликали відповідний масовий опір населення України. Цим скористалися більшовики. На території Лівобережної України ними було створено 12 повстанських штабів, що координували акції численних загонів. Якщо східна Україна, регіон з переважаючим робітничим населенням, була охоплена повстанським рухом, керованим більшовицьким підпіллям, то на Наддніпрянщині і Правобережжі селяни-повстанці отаманів Зеленого, Гулого, Шуби, Калюжного, Левицького, Квітки, Федоренка та інших діяли переважно під самостійницькими гаслами. Неспокійно було навіть у Києві, де контррозвідка повідомляла про можливість повстання на початку листопада.

Особливо великих втрат завдала денікінцям повстанська армія Н. Махна, яка 27 вересня 1919 р. під селом Перегонівкою на Уманщині зруйнувала денікінський фронт і здійснила глибокий рейд по його тилах. На боротьбу із селянською стихією було кинуте 9 кінних козачих полків та 2 бригади пластунів. У середині жовтня Н. Махно загрожував навіть ставці Денікіна у Таганрозі. Перманентні селянські повстання та рух «зелених» фактично створили ще один додатковий фронт в тилу білої армії.

Уповільнення темпів наступу білих було зумовлено відкриттям 21 вересня українсько-білогвардійського фронту, який проходив по лінії Бердичів-Одеса. Бойові дії розгорталися мляво, головна мета добровольців у боротьбі

з українцями полягала у роз'єднанні УГА та Дієвої армії УНР, чого їм вдалося досягти. Але у цій безглуздій боротьбі на виснаження тактична перемога білогвардійців над українцями вже нічого не вирішувала. Її результатами невдовзі скористалися більшовики.

Загальний наступ білогвардійських армій на Москву зазнав поразки, 10 жовтня 1919 р. Червона армія в районі Орла перейшла у контрнаступ. Успішно розвиваючи його, вона на кінець жовтня досягла кордонів України. Свідченням відсутності у білих народної підтримки став їх швидкий відступ з українських територій. Може здатися парадоксом, але після піврічного перебування денікінців в Україні її населення так само чекало приходу більшовиків, як колись Добровольчої армії⁴⁵. 6 листопада Червона армія захопила Чернігів, 19 листопада — Бахмач, потім Ніжин і Конотоп. Плацдарм для наступу на Київ, Полтаву, Харків був створений. Наступу Червоної армії допомагали численні партизанські загони, утворені більшовиками та лівими українськими партіями.

Становище денікінської армії було катастрофічним. Вона відходила по всьому фронту. Усвідомлюючи, що утримати Україну воно не зможе, білогвардійське командування зосередило зусилля не на організації оборони, а на евакуації. З тих самих причин влада не подбала про створення на місцях запасів палива та продовольства. Мешканців міст очікувала холодна і голодна зима. Населення, особливо його заможні верстви, налякане попереднім «хазайнуванням» більшовиків, масово тікало на південь до Одеси і Криму. 12 грудня білі залишили Полтаву і Харків, 16 грудня — Київ, 30 грудня — Катеринослав, в останніх числах грудня — Донбас. На початку 1920 р. на всій території України було встановлено радянську владу.

У підсумку зазначимо, що Білий рух являв собою політичну силу, яка пропонувала шлях виводу Росії з постімперської кризи, альтернативний більшовизму. Його ідеологія носила консервативно-ліберальний характер і була близькою до кадетської партії. Денікінський режим, який декларував відновлення законності і порядку; соціально-економічну політику, спрямовану на досягнення соціальної рівноваги; повагу до історичного укладу життя народу, мав потенційних прибічників серед українського населення. Проте орієнтація на заможні верстви суспільства, реванш поміщиків на селі, відвертий грабіж селян владою та військовими, репресії проти всіх незадоволених сприймалися як реакція і викликали відповідний спротив. Революційні процеси та їх наслідки, зростання національної свідомості українського народу, проігноровані білогвардійцями, зумовили прорахунки в їх національній політиці. Політичний проект білих зазнав цілковитого краху, зіткнувшись з українськими реаліями. Населення України піднялося на боротьбу з Денікіним під гаслами як соціальними, так і національними.

¹ *Зимина В. Д.* Белое дело взбунтовавшейся России: Политические режимы Гражданской войны. 1917–1920 гг. — М., 2006; *Карпенко С. В.* Очерки истории Белого движения на юге России (1917–1920 гг.). — М., 2006 та ін.

² *Крупина В. О.* Білий рух в Україні (1917–1920 рр.): Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. — К., 2005.; *Рябуха Ю. В.* Вооруженные Силы Юга России на территории Украины в 1919 г.: Дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук. — Харьков, 2008; *Корновенко С. В.* Білий рух Півдня Росії: Аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля (1919–1920 рр.). — Черкаси, 2009 та ін.

³ Див.: Вооружённые силы на Юге России. Январь–июнь 1919 года. — М., 2003; Большая российская энциклопедия (БРА). — В 30 томах. — Т. 3. — М., 2005. — Статья «Белое движение»; *Зимина В. Д.* Белое дело взбунтовавшейся России: Политические режимы Гражданской войны. 1917–1920 гг.

⁴ *Слащев-Крымский Я. А.* Белый Крым, 1920 г.: Мемуары и док. — М., 1990. — С. 40.

⁵ Цит за: Деникин, Юденич, Врангель. Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев. — М., 1991. — С. 23.

⁶ Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. — М., 1987. — С. 114.

⁷ Гражданская война в СССР. В двух томах. — Т. 2. — Москва, 1986. — С. 121–122.

⁸ *Деникин А. И.* Очерки русской смуты. Заключительный период борьбы. — Минск, 2002. — С. 51–52.

⁹ *Його ж.* Поход на Москву (Очерки русской смуты). — К., 1990. — С. 15.

¹⁰ *Михайлюк О. В.* Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси. — Дніпропетровськ, 2007. — С. 333–334.

¹¹ *Бордюгов Г. А., Ушаков А. И., Чураков В. Ю.* Белое дело: идеология, основы, режимы власти. Историографические очерки. — М., 1998. — С. 222–223.

¹² *Грицак Я.* Нариси історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття. — К., 1996. — С. 150.

¹³ *Рябуха Ю. В.* Вказ. праця. — С. 78.

¹⁴ *Деникин А. И., Лампе А. А.* Трагедия Белой армии. — М., 1991. — С. 10.

¹⁵ Цит. за: *Крупина В. О.* Білий рух в Україні (1917–1920 рр.): Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. — К., 2005. — С. 112.

¹⁶ Державний архів Полтавської області. Ф. 2173. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 57.

¹⁷ Там само. — Арк. 22.

- ¹⁸ Києвлянин. — 1919. — 21 августа (3 сентября).
- ¹⁹ Киевская жизнь. — 1919 — 25 авг. (9 сент.).
- ²⁰ Процик А. Російський націоналізм і Україна в добу революції і громадянської війни // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. — Вип. 1. — К., 2002. — С. 37.
- ²¹ Корновенко С. В. Вказ. праця. — С. 355–360.
- ²² Цит. за: Карпенко С. В. Очерки истории Белого движения на юге России (1917–1920 гг.). — С. 302.
- ²³ Боротьба. — 1919. — 23 липня.
- ²⁴ Ресит О. П. Українська революція і робітництво: соціально-економічні і політичні зміни 1917–1920 рр. — К., 1996. — С. 77.
- ²⁵ Чубинский М. П. На Дону // Донская летопись. — 1924. — № 3. — С. 274.
- ²⁶ Крупина В. О. Вказ. праця. — С. 115.
- ²⁷ Російський державний військовий архів. Ф. 39666. — Оп. 1. — Спр. 37. — Арк. 8.
- ²⁸ Арбатов А. З. Екатеринослав 1917–1922 гг. // Архив русской революции. — Т. 12. — М., 1991. — С. 92.
- ²⁹ Український козак. — 1919. — 25 вересня.
- ³⁰ Києвлянин. — 1919. — 21 августа (3 сентября); Киевская жизнь. — 1919. — 8 (21) сентября.
- ³¹ Україна. — 1919. — 2 вересня.
- ³² Рада. — 1919. — 6 (19), 8 (21) вересня.
- ³³ Український козак. — 1919. — 9 жовтня.
- ³⁴ Рада. — 1919. — 4 (17) вересня; Україна. — 1919. — 30 вересня.
- ³⁵ Рада. — 1919. — 8 (21) вересня)
- ³⁶ Киевская жизнь. — 1919. — 5 (18) ноября.
- ³⁷ Вернадский В. И. Дневники. 1917–1921. — К., 1994. — С. 142.
- ³⁸ Рада. — 1919. — 11 (24) вересня.

³⁹ *Доценко О.* Літопис української революції. — Т. 2. — Кн. 4. — К.; Львів, 1923. — С. 185.

⁴⁰ *Деникин А. И.* Очерки русской смуты. — Т. 5. — Берлин, 1926. — С. 143.

⁴¹ Києвлянин. — 1919. — 8 (21) октября.

⁴² *Сергійчук В.* Погроми в Україні: 1914–1920. Від штучних стереотипів до чорної правди, прихованої в радянських архівах. — К., 1998. — С. 50–51.

⁴³ Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси. — К., 2002. — С. 174.

⁴⁴ *Крупина В. О.* Вказ праця. — С. 121.

⁴⁵ *Лампе А. А. фон.* Причины неудачи вооружённого выступления белых. — М., 1991. — С. 14–15.